

Tasi Réka: *Vana ludor imagine*. Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai

Irodalomtörténeti füzetek 187

Budapest: Reciti Kiadó, 2023, 208 l.

BÁTHORY Orsolya

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0003-3325-8916

A reneszánsz és a barokk művészetről, illetve költészetéről szóló diskurzusaiban a fantázia és az imagináció sokszor szinonim használata érvényesül. A kontextustól függően jelenthetik a lélek képalkotásért felelős képességét, az értelmes képek megtartásának és újrakomponálásának adottságát, valamint a nem létező lények, dolgok létrehozását lehetővé tevő erőt. Az imagináció (fantázia) képessége azt mutatja, hogy a tudat nem csupán a külvilág passzív mentális tükrözésére, reprodukciójára képes, hanem annak aktív résztvevője is egyben, így képes szubjektív, akár nem létező tartalmakat is generálni. Az imagináció ezen utóbbi aktív, teremtmény jellegű használatát, a kreativitást a romantika emelte alkotói kulcsképességgé, nagy jelentőséget tulajdonítva neki a kultúra, a művészet és különösen az irodalom területén. A romantika előtti korok nem feltétlenül üdvözölték a képzelőerő ilyesfajta produktivitását. A kötet címében lévő idézet (*Vana ludor imagine*) épp a fantáziát övező kora újkori gyanakvásra hívja fel a figyelmet. A szó szerkezetet a kontextus ismerete nélkül leginkább úgy tudnánk fordítani, hogy „üres látomással járó játék”.

A cím teljesebb körű értelmezését a kötet utolsó fejezetében találjuk, amely egy retorikai kézikönyvben, az 1709-es *Manuductio ad eloquentiam*-ban található *imaginatio*-fogalmat tárgyalja. Itt az *imaginatio* egy olyan speciális retorikai alakzatként jelenik meg, amelyben a szónok egy alantas, naturális jelenségből alakít ki egy természetfeletti, grandiózus képet. A tankönyv példája erre a figurára az a retorikai szituáció, hogy miközben valaki Nagy Sándor hamvait szemléli, a hamvak csodás módon megmozdulnak. „Quale ostentum? frigides ebullit Magni cinis.” „Milyen csodajelenség ez? Nagy Sándor hamvai poszognak!” (Az *ebullit* igét Pázmány szokása volt ’poszog’-ként fordítani, a tetemet pusztító férgek tömegének sajátos, a forrásban lévő víz bugyogásához hasonló mozgására utalva.) A retorikai példa egyszeri szemlélőjében a hamvak mozgása egy nagyszerű, fenséges látomást indít el: „A hősök Főnixre löki szét az őt életre keltő máglyát, és az urnában hadakat állít, hogy újra harcba szálljon az egyszer már levert perzsa ellen?” Ah *vana ludor imagine*! Vermes cinerem movent. „Ah, üres látomás játéka ez csupán, a férgek túrják csak a hamvakat.” Tasi Réka szerkesztési megoldása azért is frappáns, mivel a korábbi fejezetekben, némileg leegyszerűsítve, arról volt szó, hogy az imagináció révén, miként lehet a

fenségest és a természetfelettit (*magnitudo rerum*) jelenvalóként a hallgatóság szeme elé helyezni (*praesentia oculis subiecta*). Az alakzatnak ez a fordított irányú jelentésátvitellel járó alkalmazása egyúttal az imagináció veszélyes, az igazságtól eltérítő potenciáljára is felhívja a figyelmet. A képzelet megbízhatatlanságától, korlátlanúságától való félelem az imagináció termékeny felhasználásával egyidejűleg, folyamatosan jelen van az alteritásban. A fantázia csalóka képekkel való azonosításának platóni hagyománya megerősítette azokat a 16. században kibontakozó orvosi és démonológiai diskurzusokat, amelyek a képzelet működési zavarait vizsgálták. Tasi Réka külön kitér a phantasia humorálpatólogiai és mágikus narratíváira. Ezek a pszichés eredetű betegségek – köztük a korban még más jelentésű hipochondria, melankólia és hisztéria – a 16–17. század fordulóján fokozott figyelem tárgyává váltak; elég, ha csak az angliai melankóliakultuszra gondolunk.

Mára elfogadott tény, hogy az imaginációhoz való viszonyulás megváltozása, pozitív kreatív potenciállal való felruházása kulcsszerepet játszott az új irodalmi episztémé kialakulásában. Az átalakulás megértéséhez elengedhetetlen a késő reneszánsz és a barokk képzelethez való viszonyulásának feltárása a különféle kora újkori diskurzusok fényében. A *Vana ludor imagine* épp ezeket a 16–17. századi imaginációelméleti előzményeket tárja fel.

Tasi Réka kötetének első részében (*Alteritás és imagináció*) a korai újkor imaginációs felfogásának történeti alakulását a filozófia mellett a teológia, a retorika-poétika-esztétika, valamint az orvoslás-démonológia diskurzusaiiban tárgyalja a szakirodalom megállapításai alapján. Általánosságban elmondható, hogy a középkornak a képzelet működései, funkciói közül a külvilág passzív tükrözését, mentális reprodukcióját hangsúlyozó felfogásához képest a reneszánsz és a barokk már az imagináció produkciós aspektusának is szerepet juttatott. A 17. századi világnépet érintő tudományos, filozófiai-antropológiai változások mellett ez is az „episztemikus mező” elmozdulásának része volt, egy fontos lépés, amely a *litterae* és *literatura* 18–19. századi szétválásához vitt közelebb.

Tasi Réka imaginációelméleti vizsgálódásainak azonban konkrét apropója is van. A hívek érzelmi alapú meggyőzését szolgáló és ezért a mentális vizualizálásra ösztönző metaforikával, retorikai élenkséggel (*enargeia*), affektusokkal operáló, antik gyökerű homiletikai hagyomány, a *genus grande* 17. századi katolikus prédikációkban való megjelenésével a szerző már foglalkozott több korábbi írásában is, leginkább kutatásainak összegzését jelentő 2009-es monográfiájában. Úgy tűnik, a Trient utáni prédikáció a *litterae*, az episztemikus mező fentebb említett elmozdulására érzékenyen reflektáló műfaja lett, mivel szerepe felértékelődött, és az egyik fontos médiumává vált a katolikus reformokat megvalósítani kívánó zsinat szellemiségének. A poszt-tridentinus prédikáció többfunkciós jellege – amennyiben a *docere*, *delectare*, *movere* jegyében egyesíti a hitbéli és erkölcsi tanítást a gyönyörködtetéssel – jól tükrözi azokat az esztétikai újításokat, amelyek a korszak imaginációfelfogásának megváltozásából erednek, és alapvetően a vizualizáció felé mozdulnak el. A képzelet új szerepet kap a megismerésben: nemcsak eltorzítja a vallási tapasztalást, hanem közelebb is viheti ahhoz, mivel az érzékelés és az érzelem egyre fontosabb szerepet játszanak a hit megélésében. E retorikai kontextusban az imagináció nem ismeretelméleti, hanem esztétikai fogalomként jelenik meg – ám ez az értelmezés mégis szorosan összefügg a képzelet kora újkori ismeretelméleti és lélektani értelmezéseivel. Debora Kuller Shuger nagyhatású, Tasi Réka kutatásaira is termékenyítőleg ható *Sacred Rhetoric* című monográfiájában arra a megállapításra jut, hogy ennek a jelenségnek a hátterében a lelki ké-

pességek, fakultások számának csökkenése és ezzel a belső képalkotás folyamatának egyszerűsített magyarázata áll. Shuger szerint ennek a szimplifikációs folyamatnak a 17. századi betetőzését Francisco Suarez lélektana jelenti, amelyben Aquinói Tamással ellentétben egy *sensus internus* van, ezt nevezi *phantasiának*, és ruházza fel különféle reprodukzív és produktív működésekkel. Tasi Réka Shuger kifejtetlenül maradt megállapítása nyomán igyekszik rendet tenni a kor arisztoteliánus-neoskolasztikus imaginációfelfogásában, és ennek keretében külön vizsgálja Suarez *phantasia*-fogalmát. A kötet második, *Kontextusok* című részében ugyancsak Suarez nyomát keresve fókuszál a magyarországi filozófiai tankönyvekre és az iskolafilezófián túli művekre, Tarnóczi István, Gabriel Ivul, Kéry János, Hevenesi Gábor, Szentiványi Márton traktátusaira. Az aprólékos vizsgálat végső kifutása, hogy a belső érzékek funkcióinak meghatározása a kora újkori lélektanban nem egységes, így az imagináció fogalma az arisztotelészi keretek megléte ellenére is meglehetősen széttartóvá válik a 17. századra. A lélekrészek számának csökkenése ellenére nem látjuk a Shuger-féle egyszerűsödést a fantázia kora újkori ismeretelméleti modelljében. A Tasi Réka által szintén többször idézett Barbara Niebelska-Rajca szerint ez a széttartás a korabeli poétikával és művészetelmélettel foglalkozó teoretikusok fantáziaelméletére is hatással volt, amennyiben a fantázia szerepét hol a *sensus communis*, hol a *memoria* tevékenységével kapcsolták össze.

Bár az imagináció mint belső érzék filozófiai diskurzusában kimutatható elmozdulások bizonyosan hozzájárultak a képzelet 17. századi retorikai felértékelődéséhez, ezek mégsem foglalkoztak a képzelet kreatív potenciáljával. Ezért önmagukban nem magyarázhatják azt a feltételezett rehabilitációt, amelynek nyomán az imagináció a 17. századi katolikus szövegprodukciónban legitim eszközzé válhatott. Tasi Réka arra a következtetésre jut, hogy az imagináció kreatív jellemzőjét inkább a platóninak nevezett elgondolásból és annak hagyományozódásából lehet eredeztetni, „s ebben a paradigmában az imagináció reprodukzív funkciójától a produktivitás felé történő 18–19. századi elmozdulás elsősorban a platóni tradíció bűvőpatakként történő továbbéléseként és hatásaként írható le.” (20.)

A szerző egy önálló fejezetet szentel az imagináció katolikus képteológiában és a képvitákban betöltött szerepének. Számomra – aki immár több mint húsz éve részt veszek Pázmány Péter műveinek kritikai kiadásában – ez volt a könyv egyik legérdekesebb része. Pázmány több polemikus írásában, így a *Keresztyéni feleletben*, az *Öt levélben*, a *Megrostálásban* és természetesen a vitairatokat szintetizáló *Kalauzban* tárgyalja a képek tiszteltét, illetve azt, hogy a szent képek nem magával az isteni természettel hasonlatosak (*similitudo in essendo*), hanem a reprezentációban való hasonlatosságot (*similitudo in repraesentando*) mutatják meg. A poszttrienti képteológiai traktátusokban kiérlelt argumentációs rendszerben fontos szerep jut azon érvnek, miszerint a kép (*imago*) egyenrangú a szöveggel, vagyis a textussal. Ahogy Pázmány írja az *Öt levélben* és a *Kalauzban*. „Vallyon nem ugyan-azt jegyzi-e a’ szó, vagy írás, és gondolkodás, a’ mit a festékekkel ábráztatott hasonlatosság?” Innen már csak egy logikai lépés, hogy e szerint valaminek a megfestése, illetve a festett kép befogadása egyenrangú az írással, valamint annak befogadásával, vagyis a jelölési tevékenységek egyenrangúak, ennek pedig az a végső oka, hogy a kimondott szó elménkben képet generál. Ismét Pázmányt idézve: „Vagy akarjuk, vagy nem, de a’ mit halunk, annak valami hasonlatosságát kapcsoljuk, és ábrázuk elménkben: Intelligentem enim, necesse est phantasmata speculari.” („Amikor pedig az ember elmélkedik, szükségszerű, hogy egyúttal egy bizonyos képzetet is szemléljen” – mondja Arisztotelész.) Tasi Réka mindemel-

lett arra mutat rá, hogy Pázmánynál és a felső-magyarországi hitvitában is a képvíta dogmatikai-kontroverszteológiai vonatkozásai kerülnek előtérbe, a képek hatásáról, az Atya- és Fiúis-tent, valamint a szenteket ábrázoló képek erejéről, az ezek nyomán bekövetkező bűnvallásokról, megtérésekről, illetve gyógyulásokról nem esik szó a vitairatokban.

A mentális képalkotás az antikvitástól kezdve nemcsak a filozófia lélektanon alapuló ismeretelméleti ágának vizsgálati tárgya volt, de ezzel párhuzamosan poétikai-retorikai eszköz is, végül egy alakzat, amelyet a hagyományos és affektusretorikák rendszeresen tárgyalnak. A kötet második részében (*Kontextusok*) az imaginációnak ezen hármas jelentéséhez kapcsolódóan vizsgálja a szerző a *phantasia-imaginatio* fogalom 17. századi előfordulásait, vonatkozásait, kontextusait. Tasi Réka részint már megjelent tanulmányait kiegészítve, egymás után rendezve alakít ki egy tematikus ívet, amelyből, mint írja, „a katolikus barokk próza filozófiai, teológiai és retorikai alapjainak eddig kellő figyelemre nem méltatott összefüggései” (9) bontakoznak ki.

Vizsgálódásai során a szerző igyekszik markánsan meghúzni a vonalat az alteritás, valamint a romantika és posztromantika imaginációelképzelése között, és ez már a következetes fogalomhasználatban is megnyilvánul. Az alteritás vonatkozásában szándékosan kerüli a képzelőerő kifejezést, helyette a *phantasia*, *imaginatio*, illetve Barbara Niebelska-Rajca nyomán az összetett *phantasia-imaginatio* kifejezéseket használja, mindezeket klasszikus helyesírással, ezzel is tudatosítva az olvasóban a posztromantikus kultúra és irodalom számára valóban idegen képzeletfogalom másságát.

A *phantasia-imaginatio* gondolata nagy jelentőséggel bírt a kora újkori esztétikában is. A poétikai és retorikai imaginációt már Pszeudo-Longinosz (Kr. u. 1. sz.) is megkülönböztette egymástól, amely differencia a kora újkorban számos alkalommal visszaköszön. Különbőségük alapja, hogy az alkotó mit kíván elérni a vizualizációval. A poézisben a cél az *ekplékszisz*, azaz a hallgató vagy néző megdöbbenése, lelki megrázása, a szónoklat hatásfogalma ezzel szemben az *enargeia* (világosság, szemléletesség). A befogadó közeg érzelmeire való ráhatáshoz a nyelvi illúzió megteremtése volt szükséges, ez utóbbi pedig a nyelv imitativ potenciáljában rejlik. A retorikailag megfelelően kidolgozott szöveg nem egyszerűen elmondja, hanem megjeleníti a dolgokat, az ilyen szöveg gyakori tulajdonsága a szavakon túlmutató nyelvi minőség, az *enargeia*. A Tasi Réka írásaiban számos alkalommal előforduló fogalmat és az azzal jelölt elméletet Pszeudo-Longinosz és Quintilianus hagyományozta ránk: az *enargeia* az, amitől a szónok nem annyira elmondani látszik a dolgokat, mint inkább megmutatni, és egyúttal a személyes jelenléttel járó érzelmeket ébreszt a hallgatóságban. Tasi Réka szerint a kora újkor megszállott érdeklődéssel fordult a nyelv képszerűsége, illúziót keltő természete és ennek nyomán az *enargeia* felé. Ezt az érdeklődést jól mutatja, hogy a retorikai praeceptumokban megszáporodnak a szöveg élenkségét célzó alakzatok, például az *amplificatio* tárgyalása, hangsúlyosabbá és kiterjedtebbé válik a *hypotyposis*, vagyis a szinte a befogadó szeme elé helyezett képleírás taglalása. Az erős affektusok kiváltását megcélzó *genus grande* homiletikai kiterjedése felértékelte a képszerűség egyéb eszközeit is és velük együtt az imagináció szerepét.

A kötet utolsó nagyobb tematikai egysége ugyanakkor arra a jelenségre világít rá, hogy a Magyarországon is használatban lévő kora újkori katolikus retorikai-homiletikai kézikönyvek mintha kerülnék az *imagináció*-fogalom említését, sőt, alkalomadtán ott is mellőzik, ahol az eredeti forrásukban konkrétan szerepelt. Kivételt képez ez alól a már említett 1709-es nagyszombati *Manuductio*, amely nagyban támaszkodik az itáliai Emanuele Tesauro *Il Cannochiale Aristotelico*,

azaz *Arisztotelészi messzelátó* című művére. Tesaurónál jelenik meg először a retorikatörténetben az *imaginatio* mint retorikai alakzat, amely akár a poétikai imaginációhoz is közelíthet, amennyiben Nagy Sándor „pozsgó” hamvaihoz hasonló örült képeket indukál a költőben.

Mindezek alapján úgy tűnik, a *genus grande* 17. századi katolikus kegyességi prózában való megjelenését Trient ideológiai hatása és az ennek szolgálatába állított verbális vizualizációra való törekvés határozta meg leginkább. Ahhoz képest, hogy a *genus grande* határozott artikulációját tapasztaljuk a prédikációirodalomban, vagyis a stílus retorikai eszközei, az *enargeia*, a *hypotyposis*, az *amplificatio* nagyon is jelen vannak a korabeli beszédekben, az alkalmazás mögötti szűkebb elméleti hátteret, a *phantasia* és *hypotyposis* már Quintilianusnál nyilvánvalóvá tett kapcsolatot hiába keressük a katolikus retorikaelméleti irodalomban. „Úgy tűnik, a phantasia-imaginatio gyanakvásra okot adó, sőt, valamelyest diszkreditált fogalmát igyekezik a Trient utáni katolikus praeceptumirodalom távol tartani a retorikai terminuskészlettől.” – írja Tasi Réka. (130.)

A kötet elolvasása után úgy vélem, hogy a borítókép igen jó választás volt: Andrea del Pozzo híres freskójának egy részletét látjuk rajta, amely a római Szent Ignác-templom mennyezetét díszíti, és a jezsuita rendalapító megdicsőülését ábrázolja. A műalkotáson ábrázolt esemény allegorikus megjelenítése a barokkban oly közkedvelt illuzionizmus, látszatarcitektúra, teatralitás, az optikával és a perspektívával való játék képi összegzése, egyfajta allúzió a kötet tartalmára. Szent Ignác személye ugyanakkor emlékezteti az olvasót a kora újkori imaginációval kapcsolatos diskurzusok erőteljes jezsuita kötődésére, gondoljunk csak az intenzív vizualizációra épülő *Lelkigyakorlatokra*, vagy a Kepler-féle optikának ellenálló species-elméletre a jezsuita fénytanban.

Összegzésképpen elmondható, hogy a *Vana ludor imagine* rendkívüli erudícióval és igen széles kontextusban mutatja be, miként hatottak – vagy épp miként nem hatottak – az imaginációra vonatkozó episztemológiai és esztétikai elméletek az imagináció mint retorikai-poétikai eszköz megítélésére az antikvitástól egészen a 18. századig. Befejezésképpen érdemes idézni a szerző záró kitekintését, amely már a folyamat végéről, a „nagyotál” perspektívájából szól, mi-
közben kijelöli a lehetséges további kutatások irányait.

A 18. században a retorika alapvető változásokon megy keresztül: a hagyományos retorikai rendszert egyfajta természetes ékesszólás váltja fel. Lényegében a klasszikus diszciplína eltűnésének lehetünk tanúi, a benne felhalmozott tudásanyagot pedig diszciplínárisan újraosztják – például a pszichológia, az esztétika és a retorika területei között. Hogy a hagyományos, úgynevezett officia-retorika struktúrájában szereplő, arisztotelészi alapozású phantasia-imaginatio pontosan milyen szerepet játszik ebben az átalakulásban, illetve hogy miként határozza meg a 18. századi és az azt követő irodalomértést, annak átfogó, a kora újkori előzményeket is integráló leírása még többnyire várat magára. (154.)

A *Vana ludor imagine* tehát nemcsak hiánypótló kötet, de irányadó is lehet azok számára, akik a képzelet retorikai szerepének átalakulását és ennek az irodalomértelmezésre gyakorolt hatását kívánják feltárni. Tasi Réka kutatásai e vállalkozáshoz mindenképp értékes segítséget nyújtanak.